

УДК 130.122: 37.013

Самоактуалізація та самореалізація особистості у системі цілепокладання постсучасної освіти: філософсько-освітній аспект

Н.В. ОВЧАРЕНКО

Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, м.Дніпропетровськ,
Україна, E-mail: yu_h@inbox.ru

Авторське резюме

Специфіка феноменів самоактуалізації та самореалізації у межах неперервної системи освіти проявляється у тому, що вони виступають інтегруючою основою формування цілей освітньої діяльності на всіх рівнях. Основною метою особистісно-орієнтованої освіти є розвиток особистості, її автономності, самостійності, рефлексії, відповідальності тощо. Освіта орієнтована на створення умов для повноцінного розвитку особистісних функцій усіх суб'єктів освітнього процесу. Проголошується індивідуальний розвиток суб'єктів навчання. загальна тенденція розвитку цілей освітньої діяльності, яка визначає зміни в її змісті та формах, загалом підтверджує пріоритетне значення взаємодії феноменів самореалізації та самоактуалізації для освітніх моделей постсучасного зразка, що орієнтуються на саморозвиток особистості. Індивідуально-розвиваюча освіта виступає стосовно інших моделей освітньої діяльності передусім як основа формування її цілей з використанням потенціалу концептів самоактуалізації та самореалізації. В міру посилення особистісно-розвивальної компоненти змінюється спрямованість концепції, яка відображає ієрархію цілей, цінностей і змістів освітньої діяльності. На основі концептів самоактуалізації та самореалізації в освіті методологічно обґрунтовується в якості системотворчого фактора особистість освітнього суб'єкта, її потреби, мотиви, цілі, здатності, активність тощо.

Ключові слова: самоактуалізація, самореалізація, філософія освіти, цілі, особистість.

Self-actualization and self-identity of person in postmodern education system targeting: philosophy-educational aspects

N.V. OVCHARENKO

Dnepropetrovsk regional Institute of postgraduate pedagogical education, Dnepropetrovsk,
Ukraine, E-mail: yu_h@inbox.ru

Abstract

The specificity of the phenomena of self-actualization and self-realization within the lifelong education system is manifested in the fact that they are the basis for the formation of integrating the goals of educational activities at all levels. The main purpose of student-centered education is the development of the individual, his autonomy, independence, reflection, responsibility and so on. Education is aimed at creating conditions for the full development of personality features all subjects of the educational process. Its declared personal development subjects of study. The general trend of the goals of educational activities that determines changes in the content and forms generally confirms the priority of interaction phenomena and self-actualization for educational models postmodern design, oriented to self identity. Individual developing education stands in relation to other models of educational activities primarily as a basis for the formation of potential targets using the concepts of self-actualization and self-realization. With the strengthening of personal and developmental components changing orientation concept that reflects the hierarchy of goals, values and meanings educational activities. Based on the concept of self-actualization and self-education methodologically grounded as an educational system-factor personality of the subject, its needs, motives, goals, abilities, activities and more.

Keywords: self-actualization, self-fulfillment, educational philosophy, goals, personality.

Постановка проблеми. Визначення змісту понять самоактуалізації і самореалізації особистості та специфіки явищ, які вони відображають стосовно розвитку людини і освітньої діяльності, дає підстави обґрунтувати їх роль у системі цілепокладання постсучасної освіти. Основною рисою цієї освіти є визначення в якості інтегральної мети освітньої діяльності розвитку сутнісних сил людини та забезпечення освітніми засобами впливу на здатності людини до розкриття власних здібностей, нахилів, загалом потенціалу самотворення та творчої перебудови навколишнього світу на засадах гуманістичних цінностей. Крім того, до сутнісних рис цілепокладальної складової постсучасної освіти, на

наш погляд, потрібно віднести орієнтацію на саморозвиток особистості упродовж усього життя з використанням евристичного потенціалу концепту «неперервна освіта», устанавлення тісних кореляцій між феноменами саморозвитку, самоактуалізації, самореалізації – з однієї сторони та творчого, інноваційного характеру освіти і процесу життєдіяльності – з іншої, постулювання в якості пріоритетної мети саморозвитку духовної основи людської особистості і акцентування взаємозв'язку проблем духовного здоров'я та саморозвитку, а також визначення цілей освітньої діяльності з використанням синергетичної методології.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема-

тику самореалізації та самоактуалізації людини в освітньому процесі досліджували Е.Зеер, К.Роджерс, В.Серіков, Д.Чернілевський та інші вітчизняні і зарубіжні автори. У наявних наукових розвідках досить чітко визначена роль вказаних феноменів як чинника цілепокладання освітньої діяльності. Разом з тим філософсько-освітній аспект проблеми залишається малодослідженим.

Мета дослідження. Визначення ролі самоактуалізації та самореалізації особистості у цілепокладанні освітньої діяльності у контексті проблематики філософії освіти.

Виклад основного матеріалу. Провідна роль у створенні умов для успішної самореалізації та самоактуалізації особистості приділяється системі освіти, причому на всіх її рівнях. Система безперервної освіти спрямована на формування такого рівня навчання та виховання, який дозволяє людині оптимальним чином самореалізуватися та самоактуалізуватися. У нашому розумінні, неперервна освіта - це така освіта, яка є всеохоплюючою за своєю повнотою, індивідуалізованою за часом, темпами і спрямованістю і здатна надати кожному можливість реалізації власної програми становлення та саморозкриття. Центральна ідея неперервної освіти, на яку вказував, зокрема, Роджерс, - розвиток людини як особистості, суб'єкта діяльності та спілкування протягом усього її життя [2].

У межах реалізації вищезгаданої системи освітньої діяльності розвиток особистості має цілеспрямований характер, підпорядковуючись цілепокладальним орієнтирам постсучасної освіти. Інтенсивність і успішність даного процесу забезпечуються дотриманням цільових вимог до освітньої діяльності, підпорядкованих завданням саморозвитку особистості. До них насамперед слід віднести її орієнтацію на створення умов для самоактуалізації та самореалізації особистості; забезпечення взаємозв'язку всіх форм освітнього впливу у межах інтегрованої мети особистісного саморозвитку; неперервність і наступність освіти, які дозволяють створити освітнє середовище, що поєднує духовні цінності і високий науковий потенціал з вирішенням практичних завдань розгортання здатностей особистості. Специфіка феноменів самоактуалізації та самореалізації у межах неперервної системи освіти проявляється у тому, що вони виступають інтегруючою основою формування цілей освітньої діяльності на всіх рівнях. При цьому самоактуалізація є постійною ведучою складовою освітньої діяльності, формою артикуляції у процесі освітнього цілепокладання внутрішніх потенцій індивіда до самотворення та узгодження перспективних цілей індивідуальної освітньої траєкторії з базовими потребами особистості щодо прояву власних здібностей у процесі життєдіяльності. Що стосується самореалізації, то її зміст на різних етапах освітньої діяльності постійно варіюється у зв'язку з тим, що вона пря-

мо пов'язана з формами практичної діяльності індивіда, соціальними впливами, способами самоствердження тощо. Якщо на рівні до вищої освіти самореалізація в основному пов'язана з розвитком конкретних здатностей особистості та самоствердженням на рівні групової комунікації і взаємодії, то пізніше у ній все більшого значення набувають професійний компонент та соціальний статус.

Загалом феномени самоактуалізації та самореалізації особистості набувають цілепокладального статусу саме як складові освітньої діяльності, спрямованої на саморозвиток людини. Вище ми вже показали, що хоча роль вказаних феноменів у досягненні цілей забезпечення розкриття потенціалу саморозвитку кожної особистості неоднакова, проте саме вони у своїй єдності визначають основний, базисний стрижень «дерева цілей» постсучасної освіти. Відтак, щоб визначитися із сутністю цілепокладання в освіті, що ґрунтується на концептах самоактуалізації та самореалізації, представляється доцільним розглянути основні освітні моделі, які використовуються у нашій країні, з погляду наявності та ролі вказаних феноменів у їх системостворюючих характеристиках.

Слід сказати, що індивідуально-розвиваюча освіта у різних варіантах представлена практично в усіх вітчизняних моделях навчання. Теоретичне її обґрунтування було зроблено такими вченими, як Л. С. Виготський, А. Н. Леонтьєв, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов та іншими. Проте зміст такої освіти змінюється під впливом рівня розвитку наукового знання, виробничих технологій і вимог життя. Незважаючи на численні реформи освіти, структура змісту зберігає відносну стійкість і стабільність, і сьогодні в освітній практиці переплелися кілька моделей освітньої діяльності, які дуже сильно відрізняються інтерпретацією розвитку людини як її мети.

Із 1920-х рр. до нашого часу залишається в освітній практиці традиційно-класична модель освіти, в основі якої знаходиться практико-орієнтована система знань, умінь і навичок. У наш час ця освітня модель трансформувалася в діяльнісно-орієнтовану освіту і домінує у системі початкової та середньої професійної освіти, маючи чітко виражену функціоналістську спрямованість. Як кінцевий результат освітнього процесу бачиться особистість із заданою учбово-прикладною кваліфікацією (навченістю) і відповідно ціннісно-значеннєва спрямованість освіти – особистість із заданою учбово-прикладною (професійною) кваліфікацією, навченість як засвоєння норм, способів виконання практико-орієнтованої діяльності. Саморозвиток особистості в її межах розуміється передусім як самостійність і активність учасників освітнього процесу, і їх здатність до самонавчання та творчості.

У 1930-х роках була започаткована, а з 1950-х років зайняла домінуючі й у наші дні позиції у вітчизняній освіті когнітивно-орієнто-

вана («знанієва») модель освітньої діяльності. Її концептуально-цільову основу становить орієнтація на пріоритетність завдання передачі в освітньому процесі системи наукових предметних знань і вмій. Відтак показником успішної освіти на особистісному рівні стали знання про способи виконання навчальних дій. Сенсоутворюючим фактором освітнього процесу є інформаційне забезпечення освітніх суб'єктів, а основною метою функціонування освіти як системи – підготовка особистостей із задалегідь заданими характеристиками (компетентністю). Головна цінність освіти за таких умов – це трансляція знань, соціокультурного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями. Розвиток особистості у будь-яких формах виявляється всього лише «побічним продуктом» навчально-пізнавальної діяльності.

Звичайно, це не означає, що розвиток особистості взагалі ігнорується. У межах даної моделі освітньої діяльності одним з головних принципів є свідомість і активність у навчанні його суб'єктів. Сам освітній процес передбачає врахування індивідуальних пізнавальних можливостей освітніх суб'єктів. Пізніше дана модель збагатилася такими важливими для саморозвитку особистості цільовими установками, як формування пізнавальних здатностей, досвіду творчої діяльності й емоційно-ціннісного ставлення до життя. Однак цілісний саморозвиток особистості у контексті її сенсожиттєвої визначеності й особливо духовної складової становлення та буття, що визначає процес самоактуалізації, у межах даної освітньої моделі реалізований бути не може. Численні спроби адаптувати «знанієву» модель навчання до потреб саморозвитку особистості, які мають місце у вітчизняній освітній практиці, тільки підтверджують це положення. Причиною цього фахівці вважають те, що ця модель за своїми фундаментальними основами представляє собою індивідуально-відчужену освіту [5].

Починаючи з 1970-х років у нас в країні в якості альтернативи такій особистісно-відчуженій освіті виникає розвиваюче навчання. У його межах можливості саморозвитку особистості суттєво збільшилися, оскільки увага концентрується не на освоєнні навчальних предметів, а безпосередньо на розвитку потенцій особистості – узагальнених способів розумових дій, саморегуляції, рефлексії, розумових здібностей освітніх суб'єктів тощо. Однією з найважливіших новацій у межах розвиваючого навчання стало упровадження взаємозв'язку навчання та розвитку на основі організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії всіх учасників освітнього процесу, що створило діяльнісно-організаційний фундамент для визначення розвитку особистості у вигляді інтегрованої мети освітньої діяльності.

Загалом змістовно особистісний розвиток у межах розвиваючого навчання багато в чому розуміється як розвиток, пов'язаний з виконанням

навчальних завдань, а тому основна увага звертається на когнітивні здатності суб'єктів освіти і відповідно вирішальна роль у розвитку особистості відводиться провідній діяльності. Проте принципова новація, яка відкриває значно ширші можливості для самореалізації особистості, полягає в акцентуванні цілей освіти саме як її спрямування на розвиток особистісних здатностей, а не на початкові результати. Відтак можна вважати, що вказана модель на рівні генералізованих цілей освітньої діяльності орієнтується на самореалізацію особистості у тому аспекті, що стосується особистісних когнітивних здатностей, творчості, активності та особистісної мотивації до навчання. У той же час можливості самоактуалізації особистості у межах розвиваючого навчання продовжують залишатися досить обмеженими передусім тому, що особистість не розглядається як цілісний суб'єкт саморозвитку в освітній діяльності.

Саме цей аспект освітнього цілепокладання став основним предметом уваги у межах моделі особистісно-орієнтованої освіти, яка отримала поширення в 1990-х роках. У концепції індивідуально-орієнтованого навчання Н. А. Алексеева, Е. В. Бондаревської, В. В. Серікова, І. С. Якиманської звертається увага на розвиток освітніх суб'єктів у цілому, на систему цінностей особистості та змістів діяльності. Теоретичною основою побудови індивідуально-орієнтованого освітнього процесу є визнання суб'єктності всіх учасників освітнього процесу, їх суб'єктивний досвід, саморегульоване навчання, ціннісно-значеннєва спрямованість освітнього процесу. Велике значення надається створенню індивідуально-розвиваючої ситуації і освітньо-просторового середовища навчання.

Основною метою особистісно-орієнтованої освіти є розвиток особистості, її автономності, самостійності, рефлексії, відповідальності тощо. Сенсоутворюючим моментом цієї освіти є навченість. Освіта орієнтована на створення умов для повноцінного розвитку особистісних функцій усіх суб'єктів освітнього процесу. Ціннісно-значеннєвою спрямованістю освіти проголошується індивідуальний розвиток суб'єктів навчання. У цьому зв'язку пріоритетного значення набувають індивідуалізація та диференціація навчання у процесі реалізації особистісних функцій освітніх суб'єктів. «Моральний розвиток особистості, що навчається, її самореалізація, самоактуалізація забезпечуються через диференціацію змісту освіти, здійснювану у контексті загальнолюдської культури, яка формує емоційно-ціннісні відносини» [3].

У цьому зв'язку можна вважати, що саме у межах даної моделі започатковується поєднання завдань самореалізації та самоактуалізації в освітньому процесі як основа його цілепокладання. Головною цінністю індивідуально-орієнтованої освіти проголошуються саморозвиток, самоорганізація й ідентифікація освітніх суб'єктів,

що є передумовою як їх самоактуалізації в освітній діяльності, так і основою формування сенсожиттєвих установок на самоактуалізацію у подальшому житті. Однак при цьому слід вказати, що чіткого підпорядкування самореалізації як процесу розкриття конкретних здатностей особистості в освітній діяльності самоактуалізації як цілісному та орієнтованому на перспективу процесу саморозгортання внутрішньодетермінованої сутності особистості у межах даної моделі немає. По суті самоактуалізація та самореалізація виступають як дві рівноцінні цілі освітньої діяльності, що потенційно несе загрозу підпорядкуванню перспективних цілей саморозвитку особистості більш утилітарним та кон'юнктурним, зокрема, і пов'язаних з пріоритетом особливостей освітнього процесу перед довготривалими орієнтирами особистісного розвитку екзистенційно-сенсожиттєвого характеру.

У зв'язку з цим початок ХХІ ст. ознаменувався формуванням та поширенням особистісно-розвиваючої моделі освітньої діяльності, у межах якої вказана загроза мінімізується за рахунок чіткого підпорядкування цілей самореалізації процесу самоактуалізації особистості. Саморозвиток, самовизначення, самоактуалізація освітніх суб'єктів визначається пріоритетною метою освіти, змістом же останньої стають саморегулююче навчання, актуалізація індивідуальності й суб'єктності учасників освітнього процесу. Провідною ідеєю індивідуально-розвиваючої освіти (А. В. Петровський, В. В. Серіков) стає розвиток індивідуальності освітніх суб'єктів, ціннісно-значеннєвої сфери, суб'єктності, ідентичності, соціалізації, а також прояв універсальних особистісних здатностей: самовдосконалення, самовизначення, самоактуалізації [4]. Цінностями цієї освіти стають універсальні особистісно-діяльнісні здатності, такі як сенсотворчість, вибірковість, рефлексія, наднормативна активність. Індивідуально-розвиваючий зміст отримує взаємодія суб'єктів освітнього процесу, саморух в освітньому просторі. Ціннісно-значеннєвий вимір освітньої діяльності полягає у розвитку і саморозвитку суб'єктів освіти у процесі їх взаємодії та співробітництва, а також і самого освітнього процесу (освітньої діяльності) у режимі взаємоспівпраці.

Таким чином, можна констатувати, що загальна тенденція розвитку цілей освітньої діяльності, яка визначає зміни в її змісті та формах, загалом підтверджує пріоритетне значення взаємодії феноменів самореалізації та самоактуалізації для освітніх моделей постсучасного зразка, що орієнтуються на саморозвиток особистості. Безумовно, не лише вони визначають зміст та спрямованість освітніх трансформацій. Проте, узагальнюючи викладене вище, слід констатувати, що в кожній наступній освітній концепції посилюється розвиваюча особистість функція освіти, яка найбільш адекватно відображається в концептах самоактуалізації та самореалізації.

Аналіз генезису ціннісно-значеннєвої спрямованості показує, що у кожній наступній концепції освіти посилюється розвиваючий потенціал освіти. Відомий дослідник Зеєр у цьому зв'язку також вказує: «Якщо у традиційній освітній концепції розвиток освітніх суб'єктів є «побічним продуктом», а в розвиваючих теоріях навчання вирішальне значення отримують пізнавальні здатності: спостережливість, рефлексія, мислення, то в концепціях особистісно орієнтованої та індивідуально-розвиваючої освіти головною цінністю стає розвиток особистості освітнього суб'єкта, усіх її структурних складових. Особистісним змістом проголошуються самоактуалізація і саморозвиток» [1, с.8].

На нашу думку, в освітній практиці виправданим є застосування різних моделей і концепцій, представленість яких залежить від типу й рівня освіти, навчальних предметів, організації навчально-просторового середовища, інформаційно-комунікаційного забезпечення, вікових індивідуальних особливостей тих освітніх суб'єктів, індивідуального стилю діяльності педагога. Очевидно, що когнітивно-знаннєва складова освітнього цілепокладання у будь-якому випадку залишатиметься основою освітньої діяльності. Проте функціонально у межах особистісно-розвиваючої освіти вона принципово змінюється. Знання та уміння, компетенції загалом є у цьому випадку не метою освітньої діяльності, а засобом розвитку особистості. Саме у цьому контексті, на нашу думку, потрібні зміни у державній стандартизації освітньої діяльності, яка задає її цілі. Без державних освітніх нормативів сьогодні складно забезпечити гарантовану якість освіти. Досягнення усіх цілей освіти у межах однієї, нехай навіть дуже прогресивної, концепції неможливо. Проте індивідуально-розвиваюча освіта виступає стосовно інших моделей освітньої діяльності передусім як основа формування її цілей з використанням потенціалу концептів самоактуалізації та самореалізації.

Головне, що у межах вказаної моделі привносять поняття самоактуалізації та самореалізації у процес освітнього цілепокладання – це визначення цінності освіти як певних компонентів, результатів, видів діяльності, що визначають вибірккову активність суб'єктів освітнього процесу. Це орієнтири, що визначають міжсуб'єктні відносини та відносини суб'єктів до себе й освіти в цілому. У межах вказаних концептів саме цінності саморозвитку особистості регулюють і спрямовують освітню діяльність, надають їй розвиваючого характеру. Це ж можна сказати й про особистісний аспект проблеми - цінності самоактуалізації та самореалізації детермінують вибірккове відношення суб'єкта до виконуваної діяльності, надають діяльності суб'єкта особистісного змісту, визначають відношення мотиву діяльності до мети діяльності. У межах інтерпретації вказаних концептів особистісно-орієнтованою освітою зміст саморозвитку набуває дієвос-

ті, тобто виконує регулюючу цільову функцію.

Проведений аналіз показує, що в міру посилення особистісно-розвивальної компоненти змінюється спрямованість концепції, яка відображає ієрархію цілей, цінностей і змістів освітньої діяльності. На основі концептів самоактуалізації та самореалізації в освіті методологічно обґрунтовується в якості системотворчого фактора особистість освітнього суб'єкта, її потреби, мотиви, цілі, здатності, активність тощо. Врахування цих факторів у подальшому здійснюється через зміст освіти, варіативність освітніх програм, технології навчання, організацію освітньо-просторового середовища. Принципово змінюється взаємодія учасників освітнього процесу, оскільки всі вони стають його суб'єктами.

Висновки. Таким чином, особистісно-розвиваюча модель освіти, що орієнтується на цілі самоактуалізації-самореалізації, виступає як інтегруюча теорія стосовно інших різних розвиваючих концепцій навчання. Головне, що вона привносить у процес цілепокладання освітньої діяльності, по суті забезпечуючи її трансформацію на засадах постсучасності, це перетворення розвитку особистості освітнього суб'єкта у голов-

ну мету освіти. При цьому особистість виступає системотворчим фактором організації всього освітнього процесу; педагоги й учні є його повноправними суб'єктами; провідними мотивами освіти, її цінністю стають саморозвиток, самоактуалізація та самореалізація всіх суб'єктів навчання; особистісна заангажованість навчального процесу забезпечується шляхом включення в процес навчання суб'єктивного досвіду; завданням індивідуально-розвиваючої освіти стає розвиток універсальних здатностей освітніх суб'єктів; формування міцних знань, умінь і навичок стає методом саморозвитку особистості у межах реалізації контекстно-компетентнісного підходу.

Висування на чільне місце завдань самоактуалізації та самореалізації означає, що особистісно-розвиваюча освіта не ставить своєю метою формування особистості із заздалегідь заданими властивостями, якостями, навченістю, підготовленістю. У постсучасній системі освіти головним є створення умов для повноцінного розвитку потенційної можливості стати особистістю, реалізації потреби особистості в самозміні, самовизначенні, самоздійсненні й самоактуалізації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зеер Э.Ф. Основные смыслообразующие положения личностно-развивающего образования / Э.Ф. Зеер // Образование и наука. - 2006. - № 5. - С. 3-12.
2. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р.Роджерс / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. М.: Прогресс, 1994. - 480 с.
3. Семенова Ю.И. Система непрерывного образования в контексте акмеологического подхода к развитию профессионального мастерства e-<http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/004-13.pdf>
4. Сериков В. В. К созданию теории личностно-развивающего образования: поиск методологических основ / В.В. Сериков // Педагогическая наука и ее методология в контексте современности / Под ред. В. В. Краевского, В. М. Полонского. - М.: Педагогика, 2001. - С. 109-115.
5. Чернілевський Д. Самоактуалізація особистості в освітній діяльності / Д. Чернілевський, О. Пшеничнюк. - Українознавство. - Київ. - 2009. - № 3. - С.139-141.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2014

REFERENCES:

1. Zeer E.F. Osnovnye smysloobrazuyushchie polozheniya lichnostno-razvivayushego obrazovaniya (The main sense-creating provisions of personal-developmental education), *Obrazovanie i nauka*, 2006, no. 5., pp. 3-12.
2. Rogers K.R. Vzglyad na psihoterapiyu. Stanovlenie cheloveka (Look for psychotherapy. Becoming human), *Progress*, Moscow, 1994, 480 p.
3. Semenova Y.I. Sistema nepreryvnogo obrazovaniya v kontekste akmeologicheskogo podhoda k razvitiyu professionalnogo masterstva (The system of continuous education in the context of akmeology approach to the development of professional skills), e-<http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/004-13.pdf>
4. Serikov V. K sozdaniyu teorii lichnostno-razvivayushego obrazovaniya: poisk metodologicheskikh osnov (Towards a creating of theory of personal-developmental education: the search for methodological foundations), *Pedagogicheskaya nauka i ee metodologiya v kontekste sovremennosti*, *Pedagogy*, Moscow, 2001, pp. 109-115.
5. Chernilevsky D., Pshenichnyuk O. Samoaktualizatsiya osobistosti v osvitniy diyalnosti (Self-actualization of person in the educational activities), *Ukraïnoznavstvo*, 2009, no. 3, pp.139-141.

Овчаренко Наталія Володимирівна – здобувач

Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Адреса: 49006, м. Дніпропетровськ, вул. Свердлова, 70

E-mail: yu_h@inbox.ru

Ovcharenko Nataliya Volodymyrivna – applicant

Dnepropetrovsk regional institute of postgraduate pedagogical education

Address: 70, Sverdlov Str., Dnipropetrovsk, 49006, Ukraine

E-mail: yu_h@inbox.ru